

Fjärilar insamlade av de unga naturforskarna Quensel, Liljeblad, Rutström och Ekholm på resa i lappmarken vid 1780-talets början beskrevs av Carl Peter Thunberg i ett arbete *Insecta Svecica*, publicerat i form av 9 dissertationer 1784-95. Planschen i andra häftet visar bland annat flera nyfunna dagfjärilar som avbildas med vingarnas över- och undersidor: gräsfjärilarna *lappona* (nr 6), *embla* (nr 8), *norna* (nr 11) och pärlmorfjärilen *freija* (nr 14). Namnen är ännu giltiga med undantag för *lappona* som numera heter *pandrose*.

Entomologen Johan Wilhelm Zetterstedt var professor i Lund från 1822 till 1853. Han gjorde två resor i lappmarken, den första 1821, *Resa genom Sveriges och Norrrikes Lappmarker*, publicerades 1822 med tre handkolorerade planscher av nyfunna fåglar. Hur forskningen kunde bedrivas kan illustreras med den tidigare i Sverige okända lappmesen, som Zetterstedt såg krypa in i bohålet, vilket genast tillstoppades med en näsduk. Vägen genom vildmarken markerades sedan med kvistar och följande dag återvände man ”med bössa och yxa, och inom en quarttimmer hade vi öppnat fångelset, deruti Mes-hannen med sin 6 ungar lågo instängda. Honan, som uppehöll sig vid boet, blef skjuten.”

Den andra resan företogs 1832 och publicerades 1833, *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbottens län*. Det vetenskapliga resultatet från resorna presenterades så småningom i *Insecta Lapponica*, tryckt 1838-40 i Leipzig. Verket var under hundra år huvudkällan för kunskapen om Lapplands insektsvärld.

Handel med naturalier från Lappland

Intresset från museer och privata samlare av sällsynta fåglar, fågelägg och fjärilar resulterade i mitten på 1800-talet i en handel med dessa naturalier. Det var vid denna tid ingen kontroversiell verksamhet, tvärtom uppmuntrades skolgossar att på sin lediga tid ägna sig åt att exempelvis samla ägg. Traditionen går tillbaka till linnélärjungarnas insamlingar under sina resor och uppbyggnaden av privata naturaliesamlingar under 1700-talet. På 1880-talet etablerades en rad företag som saluförde de insamlade preparaten, störst var konservatorn Kolthoffs ”Skandinaviska naturaliemagasin” i Uppsala.

Skolorna var de största köparna, materialet användes i undervisningen. Verksamheten var under mer än ett halvt sekel en betydande binäring för många samer i fjälltrakterna.

Horace William Wheelwright var i mitten av 1800-talet bosatt i Värmland och verksam som jägare och handlare med naturalier. Han är mest känd som författare till *Bush wanderings of a Naturalist in Australia, by an Old Bushman* (1861). Vid jakterna i de mellansvenska skogarna lär han vid brasans sken ofta ha underhållit jaktsällskapet med berättelser från sitt treåriga jägarliv i Australien. Han reste också i Lappland och publicerade *A spring and summer in Lapland* (1864, en 2:a uppl. 1871) och *Ten years in Sweden* (1865).

John Wolley var en ekonomiskt oberoende engelsman som kom till Mouniovaara i Tornedalen i juni 1853. Han var oolog och äggsamlare. Oologi är läran om fåglarnas ägg (av grek. oo´n, ägg, och lo´gos, lära). Hans avsikt var att uppsöka häckningsplatserna för de då i flera fall närmast okända arter som häckade i ödemarkens skogar, myrar och fjäll.

Det var svårtår i norra Sverige och Wolley kom som en räddare till Mouniovaara där han stannade i flera år: hans efterlämnade papper nämner namnen på 681 personer som hjälpte honom att skjuta fåglar och leta efter deras bon. Bland dessa var hans betydelsefulla medhjälpare Fredrik Wilhelm Knoblock och hans 17-årige son Ludwig Mathias, den senare lärde sig snabbt engelska och blev en skicklig fältornitolog. Där fanns också Maria Hellena Moutkajärvi från Enontekiö, som nog kan utnämnas till Nordens första kvinnliga fältornitolog.

Det första för vetenskapen kända sidensvansboet hittades sommaren 1856 i Kittila lappmark. Totalt fann man det året 6 kullar av denna under häckningstiden tillbakadragna art, som så länge gäckt vetenskapen. De första åren betalade samlarna fantasipriser för kullar av sidensvans, en kull för 800 Rdr rmt finns dokumenterad! År 1892 kunde man hos naturaliehandlaren Kolthoff köpa en kull för 12 kronor.

Wolley skrev om fyndet av sidensvansens bo i The proceedings of the Zoological Society of London (1857: *On the Nest and Eggs of the Waxwing (Bombycilla garrula, Temm.)*). Endast 36 år gammal dog Wolley plötsligt 1859. Hans kvarlätnskap tillföll en professor i Cambridge, Alfred Newton, som besökt Wolley i Muoniovaara 1855. Han publicerade sedan det klassiska arbetet *Ootheca Wolleyana; an illustrated Catalogue of the Collection of Birds' Eggs* (1-2, 1864-1902; verket finns ej på UB). De insamlade äggen har idag blivit ett värdefullt referensmaterial från den förindustriella tiden.

”I Lapmark äre inge oprögte vägar”

Linné reste till häst och tog kustvägen norröver, en väg som var möjlig att resa med häst och vagn. Det var ingen bekväm resa, från Jämtböle till Granö skriver Linné att vägen hade mycket sten inlätade i trädrötter och ”däremellan voro djupa holor fulla med vatten”. Linné färdades knappt 500 mil på 5 månader.

Att resa var vid denna tid förenat med besvärligheter och faror. Det fanns broar över mindre vattendrag och de större åarna och älvarna hade färjor med färjkarlar. Färjorna var vanliga båtar som roddes, hade man vagn kunde man få ställa den på två sammanbundna båtar med ett hjul i varje. Vek man av inåt landet längs något vattendrag fick man anpassa färdstället och ta sig fram med båt, till häst eller till fots eller skidande på snön. Ibland blev det omöjligt att ta

Skjöldebrand i *Voyage pittoresque au Cap Nord*, Stockholm 1801-1802.

sig vidare och man fick vända om. Det var lättast att ta sig fram på snö och is, därför hölls också marknaderna under tiden januari till mars.

Att resa för nöjes skull

Den amerikanske författaren Bayard Taylor gjorde en lapplandsresa vintern 1856, skildrad i *Northern travel* (New York 1859), översatt och utgiven på svenska både i Stockholm (*Nordisk resa*) och Härnösand (*En vinterresa i Lappland*) samma år. Resandets villkor var nu bättre än under pionjärens tid. Vintertid kunde man inte nyttja kustsjöfarten, så Taylor reste kustvägen liksom tidigare Linné. Dagens första uppgift var att beställa hästar och skicka förbudssedlar, men ibland fick man ändå vänta på hästar vid skjutshållen. Före avresan drack man en mugg med varm mjölk, kryddad med kanel, ”folkets favoritdryck på vintern, stundom med något brännvin.”

Arthur de Capell Brooke färdas med samernas vanliga vinteräkdön ackja (Brooke, *A winter in Lapland and Sweden*, London 1827).

Det var fortfarande ovanligt med utländska resenärer, Taylor berättar: På morgonen besökte värden oss och gjorde oss frågor för att tillfredsställa sin nyfikenhet. Han höll oss för Norrmän och var helt förvånad då han blef underrättad om vår härkomst. ”Jag förmodar ni vill köpa ved!” sade värden ”Nej,” svarade jag, ”vi resa blott för nöjes skull.” ”Ja-så-å!” utropade han i en ton af största förvåning och tvivel.

Under resan besöktes äggsamlaren Wolley i Muoniovaara, ett besök som närmast för tankarna till en modern SPA-vistelse: herrarna intager en måltid på tjäder med lingon,

mjukt bröd, vispad grädde och ett glas portvin och njuter finskt bastubad med borstning, gnidning och pisk med björkris av badmästaren - en ”enkel och dygdig flicka”.

”Solen verkar lif, helsa, belåtenhet och allt”, avslutar G. Liljeröth sitt arbete *Solen och midsommarnatten på Aavasaksa* (Örebro 1880). Han skriver om ”solluftsbaden”: ”Man går ner och doppar sig i en bassin – är man svag blöter man sig endast med en handduk – uppkommen froterar man kroppen, ”går i solen”, ”sitter i solen”, froterar sig ånyo, och, när man blir varm, doppar man sig än en gång hastigt i bassinen.” Bilden visar författaren under utövande av solbad vid Torneälven bakom några albuskar.

Sighre och Aniea (Sigrid och Anja) från Jokkmokk som med föräldrarnas tillstånd följde med Sir Henry George Liddell till England 1786. De gick med tre följeslagare och fem renar till Göteborg där de tog båten till England. ”The female Laplanders were recieved in this country as great curiosities and visited by all ranks of People. And probably they were as curious to see others, as others were to see them.” Efter några månaders vistelse på Ravensworth-castle skickades de tillbaka till Sverige med presenter och 50 pund (omkring 1250 dlr smt !). I Stockholm togs de emot som celebriter och återvände sedan välbehållna och välbeställda till hemorten.

(M. Consett, *A Tour through Sweden, Swedish-Lapland, Finland and Denmark*, London/Stockton 1789).

Utställningen bygger bl.a. på följande arbeten:

Gunnar Broberg, artiklar i *Gyllene äpplen*, 1-2, Stockholm 1991.
Björn Dal, *Sveriges zoologiska litteratur*, KJuge 1996.
Carl Linnaeus, *Iter Lapponicum*, kommentarband, Umeå 2003.
Olof Rudbeck d.y., *Iter Lapponicum*, kommentarband, Stockholm 1988
Bayard Taylor, *Nordisk resa*, Stockholm 1859.

Det har kallats Midnattssolens land och Europas sista vildmark - det vilda och otillgängliga Lappland har i århundraden lockat resenärer.

Under strapatsfyllda och mödosamma resor till häst och till fots utforskades det okända landet. Vildmarken både skrämde och lockade.

Med ångbåtstrafik och järnväg fick den nya naturkänslan skjuts och fjärran resenärer sökte sig till den pittoreska och storslagna fjällvärlden.

Landets berg och skogar exploaterades och vildmarken invaderades av turister och upplevelseindustri.

Olaus Magnus beskriver landet och folket i sin *Historia de gentibus septentrionalibus*, först tryckt i Rom 1555 och följd av 22 upplagor – men på svenska först 1909-25, *Historia om de nordiska folken* (kommentarband 1951). Huvudverket om Lappland, *Lapponia*, publicerades av Johannes Schefferus 1673, och utkom på svenska först 1956.

De mest betydelsefulla tidiga svenska forskningsresorna till Lappland gjordes av Olof Rudbeck d.y. 1695 och Carl Linnaeus 1732. De har publicerats fullständigt först i vår tid.

Endast den första delen av Olof Rudbecks resebeskrivning hade publicerats när manuskriptet till de följande elva delarna förlorades i den förödande branden i Uppsala 1702. Men en skissbok från lapplandsresan undgick branden och den utgavs i ett påkostat faksimil (med kommentarband) 1988 av René Coeckelberghs editioner under titeln *Iter Lapponicum*.

Den unge Linnaeus dagbok från lapplandsresan hamnade hos The Linnean Society i London och publicerades först i engelsk översättning 1811, *Lachesis Lapponica, or a Tour in Lapland*. Från 1889 har flera upplagor utgivits på svenska, men de är inte manuskripttrognas. Det är därför betydelsefullt att en vetenskaplig utgåva med faksimil av handskriften nu utgivits genom Kungl. Skytteanska Samfundet, *Iter Lapponicum* (del I Dagboken 2003, II Kommentardel 2003 och III Facsimileutgåva 2005).

Universitetsbibliotekets utställningskatalog 46

Utställningsansvarig: Björn Dal

Ur Carl Anton Pettersson, *Lappland, dess natur och folk, efter fyra sommars vandringar i bilder och text skildrade*, Stockholm 1866.

ITER LAPPONICUM Vetenskapliga expeditioner och voyages pittoresques

Utställningen pågår 16 jun - 16 sept 2006

Det graverade titelbladet till *Nora Samolad*, troligen med Olof Rudbeck själv i bildens centrum.

Professorerna Olof Rudbeck d.y. och Anders Spole ledde den vetenskapliga expedition till norra Sverige som utgick från Uppsala den 21 maj 1695. De andra deltagarna var astronomen Johan Bilberg, två skickliga ritare Olaus Thelott och Anders Holtzbom och de unga grevarna Jacob och Carl Gyllenborg, söner till landshövdingen i Uppsala, drängar och betjänter.

Midnattssolen studeras 1786 i Torneå från en väderkvarn på samma vis som Rudbecks sällskap gjorde 1695. (M. Consett, *A Tour through Sweden, Swedish-Lapland, Finland and Denmark*, London/Stockton 1789).

Resan gjordes med stöd av Karl XI och dess uppdrag var framför allt att studera midnattssolen. Redan långt söder om polcirkeln, i Torneå, kunde man se hur solen bara delvis gick under horisonten. Midnattssolen studerades bland annat från en väderkvarn på en kulle vid staden, en utsiktspunkt som framöver kom att nyttjas av många resenärer. Från Torneå var det ett sällskap på tretton man i tre häpar (smala forsbåtar) som fortsatte norröver till Kengis, och vidare till Torne träsk.

Expeditionens astronomiska resultat redovisades redan 1696 i *Midnats solens rätta och synlige rum uti norrlanden*. Rudbeck planerade att publicera de naturhistoriska landvinningarna i en storslaget planerad reseskildring, *Nora samolad eller uplyste Lapland*, där en första av 12 planerade delar publicerades 1702. Denna del skildrar resan fram till Dalälven.

I den vådliga branden som samma år, 1702, ödelade större delen av Uppsala slukade lågorna inte bara en stor del av denna tryckta första del utan också manuskriptet till de planerade följande 11 delarna. En skissbok från lapplandsresan undgick branden. Ett påkostat faksimil av den publicerades 1988 av René Coeckelberghs editioner under titeln *Iter Lapponicum*. Förlaget hade något år tidigare publicerat faksimilet av Rudbecks

Fogelbok. Den affären var ekonomiskt så framgångsrik att man för faksimilet av *Iter Lapponicum* till och med framställde planscherns blanka baksidor med fläckar och smuts i sexfärgstryck!

Den unge Linnaeus reste 1732 ensam och delvis i Rudbecks spår. Hans enda resällskap var de personer som tillfälligt var vägvisare eller hjälpte honom med praktiska ting. Dagboken skrev Linné själv, vilket gör att man kommer närmre hans personliga sätt att skriva och teckna än i något annat efterlämnat dokument. Notiserna om växter, djur, redskap, språk osv. är många och ofta i form av vetenskapliga diagnoser. Den botaniska skörden publicerades i *Flora Lapponica*, tryckt i Amsterdam 1737.

Dagboken är också en av våra viktigaste tidiga källskrifver om norra Sverige och den samiska kulturen. När Linné ett par år senare reste till Holland medförde han som bekant en lappdräkt och lät avbilda sig i den, ett skickligt marknadsföringsdrag.

De Maupertuis gradmätningsexpedition till norra polcirkeln 1736-37 gjordes på den franska kungens uppdrag. Syftet var att försöka fastställa jordklotets form, vilken hade varit en stridsfråga allt sedan Isaac Newton hävdade att klotet var tillplattat vid polerna. Mätningarna fastställde att Newton hade rätt! Resultatet publicerades i Paris 1738, och översatt till svenska samma år, *Jordens figur: upfunnen af de Maupertuis*.

"Cascade de Wähännä-jock", akvatint av Skjöldebrand i *Voyage pittoresque au Cap Nord*, Stockholm 1801-1802.

Arwid Ehrenmalm var den förste som på Vetenskapsakademiens bekostnad företog en resa för att kartlägga landets tillgångar. Hans *Resa genom Väster-Norrland til Åsehle lappmark* publicerades 1743.

Kommen till Ångermanälven gör han det något halsbrytande tankesprånget att "Ångermanna åen är ganska lik Nilströmmen uti Egypten". Det är Nilens årliga översilning av låglänta marker efter regnet "uti Ethiopien och Abyssinien" som jämförs med snösmältningens effekt på Ångermanälven. "Skilnaden består uti climatens olikhet och strömmarnes längd samt tilloppens ymnighet, så at strömmens flödande i Egypten kan göra ther större värkan, än Ångermanna elfvens i Åsehle."